

Romano džaniben

časopis romistických studií | 17. ročník | **2/2011**

Recenze / Anotace / Informace

Eva Davidová a kol. / Kvalita života a sociální determinanty zdraví u Romů

Gejza Demeter / Ráj na zemi. Romské pohádky

Eva Davidová a kol.

**Kvalita života a sociální determinanty zdraví u Romů
v České a Slovenské republice.**

Praha: TRITON 2010, 251 s. textu + CD ROM. ISBN 978-80-7387-48-5

Jak je uvedeno v názvu publikace, ujala se známá česká odbornice na romskou problematiku Eva Davidová spolu s početným kolektivem spolupracovníků v letech 2007-2008 nelehkého úkolu – vedení rozsáhlého terénního průzkumu determinant zdraví a kvality života Romů. Projekt byl podporován GA ČR pod č. 403/07/0336, zúčastnila se jej řada českých a slovenských etnologů, sociologů, ale také terénní pracovníci z neziskových organizací, v neposlední řadě samozřejmě lékaři, kteří byli garanty zdravotnické části projektu. Terénní výzkumy se prováděly v ČR na území Jihočeského a Moravskoslezského kraje (např. Český Krumlov, Větřní, Ostrava), v SR zejména v Prešovském a Košickém kraji (Rudňany, Trebišov, Košice ad.). Využívaly metodologii kvalitativního i kvantitativního výzkumu; výsledky druhého z nich byly v závěrečné fázi projektu převedeny do rozsáhlého souboru srovnávacích tabulek (ty jsou v celkovém svém objemu včetně podrobných analýz umístěny především na příloženém CD-ROMu). Při výběru respondentů vycházel výzkumný tým především z geografických, sociostratifikačních a generačních hledisek, respektoval samozřejmě specifické podmínky vybraných regionů. Dodržoval také zásadu, aby byly pokud možno osloveny 2-3 osoby z jednoho příbuzenského svazku, což zajišťovalo co největší věrohodnost zjišťovaných dat, dostatečné mezigenerační zachycení subjektivních pocitů zdraví v širším záběru kvality života. Cílem projektu bylo především zjištění základních údajů o celkovém momentálním zdravotním stavu romské populace, což samozřejmě bylo možno dokumentovat jedině na širokém základě dostatečně rozsáhlých terénních průzkumů a jejich důkladné analýzy. Je nutno ocenit, že tým sledoval celkem devadesát romských rodin v českých zemích a více než šedesát na Slovensku, k základním cílům připojil také vzájemnou komparaci výsledků získaných na obou sledovaných územích. Ta zahrnuje i srovnání s obdobnými daty u vybraného vzorku majoritního obyvatelstva jednotlivých oblastí.

Na základě výpisů z lékařské dokumentace i výpovědí respondentů výzkum prokázal celou řadu očekávaných i méně předpokládaných výsledků – např. že se zdraví (i jeho subjektivní vnímání) zhoršuje s věkem respondentů, není však bezprostředně a podstatně ovlivněno pouze sociálním prostředím, v němž žijí, mírou nezaměstnanosti a dalšími sociálními determinanty. Autoři ovšem upozorňují, že při výzkumu nemohli obsáhnout rozsáhlejší přímé prokazování a všechny faktory, které v těchto souvislostech mohly celkovou situaci ovlivňovat. Zajímavé je jistě zjiš-

tění, že řada charakteristik romské populace ve vztahu ke zdraví je téměř identická se závěry, jež charakterizují srovnávaný vzorek majority. Zároveň však byla zjištěna, resp. potvrzena i fakta, která Romy odlišují z hlediska prevence i vlivů celkového způsobu života, návyků apod. V současné době trpí Romové nejčastěji bolestivými příznaky onemocnění pohybového aparátu, hypertenzí a diabetem, přičemž na Slovensku se častěji objevují kumulace dvou a více onemocnění a ve větší míře také kardiovaskulární potíže. Zdá se však, že nižší než očekávaný je v souvislosti s uváděnými chorobami výskyt obezity – u většiny respondentů zjistili výzkumníci váhu normální, resp. pouze mírnou nadváhu. Častěji se u Romů v obou zemích vyskytují také nemoci trávicí soustavy, močových cest a pohlavní choroby. Zejména výzkum lékařské dokumentace a závěry odborníků v tomto směru možná trochu překvapivě dospívají k závěru, že přes zřetelný rozdíl podmínek bydlení v prostředí slovenských romských osad a českých sídelních prostor nelze zaznamenat ve zdravotním stavu romských obyvatel obou zemí statisticky výrazně odlišné charakteristiky.

Pro mne jako historika je zajímavý posun, k němuž zřejmě došlo ve srovnání s dobou příchodu slovenských Romů do českých zemí v padesátých letech. V té době patřil k nejčastějším problémům romského obyvatelstva v oblasti zdraví vysoký výskyt tuberkulózy, očních chorob a také časté hromadné epidemie (žloutenka, dokonce i tyfus, u dětí onemocnění dýchacích cest). Likvidace TBC (event. dalších nakažlivých chorob) samozřejmě souvisí s celkovým pokrokem ve zdravotnictví a všeobecným očkováním dětí, s poměrně úspěšně zvládnutým podchyčením většiny romského obyvatelstva v rámci zdravotnické dokumentace (to potvrzuje řada výzkumů už pro období šedesátých let 20. století). S lékařskou péčí je přitom většina respondentů poměrně spokojena, využívá ji však vesměs instrumentálně – pouze v případě vážnějších potíží. Z výsledků zaznamenaných v závěrečných shrnutích vyplývá, že zatímco v polovině 20. století ovlivňovaly nemocnost Romů především vnější faktory – nedostatečná zdravotní péče, nedůvěra k majoritnímu zdravotnímu systému, zřejmě i velmi nevhodné hygienické podmínky v hromadných ubytovnách a domech určených k demolicí, v současnosti je to spíše otázka individuálního přístupu k vlastnímu zdraví.

Výzkum prokázal nižší míru prevence, nevhodné stravovací návyky a obecně podceňování faktorů, které nepříznivě ovlivňují snahu o zdravý způsob života. Mimo jiné se to projevuje zejména v konzumaci návykových látek – u romských mužů, ale i u žen a mládeže především vysoké procento kuřáků, zvláště u mužů pak nadměrné užívání alkoholu. Alarmující, ovšem nikoliv překvapivé je zjištění, že zejména u mládeže se stále rozmáhá dealerství a užívání drog – a to dokonce bez ohledu na sociální stratifikaci. Rozdíl v oblasti závislostí je pouze v tom, že např. chorobné gamblerství a užívání rozpouštědel je mnohem častější u nižších sociálních vrstev. I tyto jevy bezpochyby ovlivňují průměrné hodnoty a ukazatele zdraví a kvality života romského obyvatelstva – ve srovnání s průměrnými statistickými údaji pro majoritu stále ještě vyšší úmrtnost kojenců, poměrně vysokou nemocnost dětí, nižší průměrný věk dožití apod. V souvislosti s těmito základními poznatky získanými hromadnými šetřeními ve svých závěrečných doporučeních výzkumný tým upozorňuje mimo jiné na nutnost zdravotnické a psychologické osvěty, zvýšení informovanosti o zdravém životním stylu, prevence zaměřené zejména na ženy a mládež.

Druhou rovinu zjišťovaných dat – vlastní vnímání, resp. zúčastněné pozorování kvality života Romů – považují za značně složitý úkol. Už sama definice (lépe řečeno obsah pojmu) „kvality života“ a jejího subjektivního vnímání je značně rozporuplná. Soubor sledovaných ukazatelů se dotýkal intimního života, finanční a sociální situace, často velmi subjektivně vnímaných pocitů, jejichž objektivní vyhodnocení může být velmi obtížné. Autoři sami přiznávají, že interpretace zjištěných údajů byla často problematická i z hlediska jejich věrohodnosti.

Díky výborné znalosti prostředí, mimořádnému úsilí vedoucích kolektivu a zejména mnohaletým zkušenostem a osobním vazbám samotné Evy Davidové na romské rodiny se podařilo oslovit a úspěšně zvládnout analýzy výpočtů poměrně velkého množství respondentů. Přesto se nemohu zbavit pocitu, že zejména kvalitativní výzkum, který byl proveden především řadou tzv. případových studií, zařazených zpravidla v závěrečné části jednotlivých podkapitol, nepřinesl ve všech případech očekávané výsledky. Část těchto textů (A. Kajanová, D. Urban ad.) je velmi stručná, často se nepodařilo získat věrohodné a dostatečně podložené informace, jež by přinesly nové, terénními výzkumy dosud neodhalené poznatky o situaci Romů ani o prostředí, v němž byly zachyceny. V podstatě jedinou skutečně relevantní úvahu přináší v této souvislosti sama Davidová v poměrně rozsáhlé studii o vývoji českokrumlovských romských rodin. Na první pohled její text přímo nesouvisí s hlavním záměrem sborníku – totiž se zjišťováním zdravotního stavu sledovaných souborů osob. O to výrazněji však ilustruje základní životní pocity – tedy kvalitu života – příslušníků několika generací romských příbuzenských svazků, jež po léta sledovala způsobem, který můžeme považovat za metodicky velmi zajímavý a ojedinělý pokus o zúčastněné dlouhodobé pozorování. Její výzkum má výrazně kvalitativní charakter, i když jej nedokládá záznamem přímých výpovědí svých romských „sousedů“. Je všeobecně známo, že českokrumlovské romské rodiny vytvářely už v letech komunistického režimu komunitu, která byla donedávna považována za výjimečně úspěšně integrovanou skupinu imigrantů ze slovenských osad. Eva Davidová podrobně sleduje jejich osudy poté, co byla většina z nich z rozptýleného, individuálního bydlení v centru města sestěhována do okrajových panelových sídlišť, žitelé rodin ztratili pravidelné zaměstnání, postupně se vytrácejí zbytky tradičních hodnot, které ještě donedávna stmelovaly příbuzenské svazky apod. Se znepokojením sleduje, jak tento vývoj prohlubuje nejen sociální propad velké části společnosti, ale i individuální pocity, které bychom především zařadili právě pod pojem „kvality života“. Příslušníci nejstarší generace si uvědomují, jaký význam pro jejich začlenění do společnosti měla pravidelná legálně prováděná pracovní činnost – mezi nimi a majoritou nezela propast vzájemného neporozumění. Při společné práci pro město měli příležitost se uplatnit, lépe se navzájem poznávat i s ostatními sousedy, prokázat své schopnosti a dovednosti. Střední generaci žitelů dnes často nezbyvá než hledat jako doplněk nedostatečných sociálních dávek obživu v „šedé zóně“ ekonomiky, což z hlediska majority zhoršuje jejich sociální status a prohlubuje izolaci (šíří se přesvědčení, že „nechtějí pracovat“, žijí na úkor ostatních). Nejhorší je na tom nejmladší generace, která už tento stav začíná často chápat jako jediný možný, protože její příslušníci vlastně sami na sobě, ale ani u svých rodičů a příbuzných nezažili pocit uspokojení, který přináší společensky užitečná práce, chybí jim příležitost, ale často i motivace k jejímu vyhledávání, k dalšímu vzdělávání apod.

Autoři publikace v závěru konstatují, že nedávné pokusy vládních orgánů o analýzu situace romských ghatt se v otázkách zdravotní péče odvolávají mimo jiné i na některá jejich doporučení. V souvislosti se závěry rozsáhlého výzkumu kolektivu soustředěného kolem E. Davidové je přesto podle mého názoru možno konstatovat, že mnohdy sice explicitně nevyjádřené, ale existující pocity nedostatečné „kvality života“ se nejen v sociálně vyloučených lokalitách, ale obecně v romském prostředí latentně prohlubují. Přesto, že terénní výzkumy opakovaně upozorňují na nebezpečí takového vývoje, státní orgány i většina obecních samospráv místo vytváření smysluplných projektů řešení neuspokojivého stavu stále využívají tytéž mnohokrát opakované nevhodné strategie. Romům chybí základní pozitivní motivace, která by ozřejmovala smysl jejich vlastního úsilí o integraci do majoritní společnosti.

Nina Pavelčíková

Gejza Demeter
Ráj na zemi. Romské pohádky

Triáda, Praha 2011, 246 s., ilustrace: Martina Špinková

Na pulty českých knihkupectví se v předvánoční době dostala kouzelná knížka deseti romských pohádek, již autor nazval podle první a možno říci ústřední pohádky *Ráj na zemi*. Všechny pohádky by bylo možné zařadit mezi dlouhé, tzv. *bare paramisa*, pro něž je typické, že ústřední postava (*vitejzis* – hrdina, většinou romský chlapec) prochází různými dobrodružstvími, obvykle na sebe navazuje více dějových linií, které dobrý vypravěč (jímž autor Gejza Demeter bezesporu je) dokáže spojit v jeden celek.

Gejza Demeter, romský autor píšící již od počátku devadesátých let – připomeňme knížku hororových povídek *O mule maškar amende (Mulové mezi námi)*¹ – v úvodu ke své nové knize vzpomíná, jak se rozhodl sepsat pohádky. Seznámil se s dvěma nejmenovanými knihami neromských autorek a zjistil, že se v nich neodráží to, co na romských pohádkách svého dětství tolik oceňoval. Namísto Romů provozujících romská řemesla a za tvrdých podmínek sloužících u slovenského sedláka byli v oněch pohádkách Romové zobrazováni jako romantičtí snílci toužící po bezstarostném životě. Zmíněným pohádkám dle autora chyběla zkušenost, neodrážela se v nich nenávisť gádžů k romským sousedům. Proto se autor rozhodl zavzpomínat na pohádky, které slýchal od svého dědečka (jímž byl „Ján Telvák zvaný Bináč“ narozený v roce 1900 na východním Slovensku v Dlhém nad Cirochou). Autor tyto pohádky slýchal před více než padesáti lety, nemůže tedy jít o jejich přesné převyprávění. Spíše se v nich odrážejí staré motivy původních předloh a výjimečný vypravěčský talent autora, jenž skromně dodává, že se je snažil napsat „tak, jako by je vyprávěl jeho dědeček“. Můžeme si domýšlet, že právě po dědečkovi autor svůj talent podědil.

Pohádka „Ráj na zemi“ patří k těm mytologickým (kosmologickým) pohádkám, které odpovídají na otázky typu: odkud Romové přišli, proč mají tak nízké postavení, proč nemají vlastní zemi. Začíná jako známá legenda o tom, jak Bůh z hlíny uplácal člověka, dal ho péci a vyndal ho moc brzy (tak vznikl běloch), druhého vytáhl pozdě (vznikl černoch), třetí se pekl za deště (zežloutl). Ty všechny odeslal na zemi, dal jim jejich území. Až čtvrtý člověk se povedl (byl to Rom) –

1 Vydalo Sdružení romských autorů, Praha 1992. Kromě toho vyšla v *Romano džaniben* Gejzovi Demeterovi také sociální, psychologická povídka ze současnosti „Le Čukčuseri bari bibacht (Čukčovo velké neštěstí)“ – RDŽ jevend 2007, str. 148–155.

toho, jako svého nejoblíbenějšího, si Bůh ponechal u sebe a všemu ho učil. Všichni čtyři bratři dostali i své ženy, Jejich rodiny a rody se mohly začít rozrůstat. Postupně však dochází k problémům. Žárlivost a chamtivost ostatních bratrů a nakonec i revnivost mezi Romy samotnými způsobila, že byli Romové vyhnáni z ráje a stali se nejubožejšími ze všech. Za svou neposlušnost jsou Bohem potrestáni – jsou chudí, bez vlastní půdy, bez vlastní země.

Pohádka „O princezně ‚veliké kobře‘“ v sobě nese orientální motiv – snad se v něm odráží vědomí indického původu, touha po exotické domovině, jinak nedosažitelné než ve fantazii. Příběh „O princezně Jolance“ vypráví zlý osud princezny, již její otec, bojechtivý a lakomý král, vyměnil za kouzelný měšec, jejím ženichem se měl stát zlý a starý černokněžník. Ten svou vyvolenou za její odmítání stát se jeho ženou zaklel do stromu – třešně, v této podobě má Jolanka za trest zestárnout, jakmile strom vykvete. Z prokletí ji vysvobodí chudý romský chlapec Paturka, jenž se o jejím neštěstí dozví ve snu. Hledá způsob, jak ji zachránit – prokáže mimořádnou odvahu, cílevědomost, pro pomoc jde k Bohu, do učení se přihlásí v pekle i u vodníka, cenných rad se mu dostává také od kouzelného zrcadla, ale především od babičky a strýčka Ďoďa. Stane se „největším hrdinou“: zničí v moři ukrytá a střežená srdce zlého černokněžníka. Chudý romský chlapec se tak stane ženichem princezny a po svatbě i králem.

Při četbě si snadno můžeme představit, jak autor ve svém dětství lačně takový příběh od svého dědečka nasával. V době evidentně nerovných příležitostí pro Romy a jejich podceňování neromským majoritním okolím mu taková pohádka jistě dodávala víru ve skutečnou hodnotu Romů jako rovnocenných lidí a víru ve vlastní život, který může být lepší, bude-li se snažit a bude-li dobrý ke všem bytostem. Dědeček mu tak ve svých pohádkách snad nevědomky předával hrdost na romství a touhu dokázat „gádžovskému“ světu, že Romové mají i dobré vlastnosti.

Vedle hrdinských příběhů, kterých je v knize většina, jsou zde zastoupeny i žertovné pohádky se žertovnými motivy, které si dělají legraci ze samotných Romů a ze špatných lidských vlastností. Jsou to pohádky „O prolhaném, ale chytrém Bajcůrovi“ a „O hloupém Pipinovi“. V první je hlavní neřestí prolhanost, ve druhé chorobná lenost. V obou příbězích dojde k nápravě hlavních „hrdinů“, ale jejich cesta k ní je dost riskantní, jejich zlé vlastnosti, možno říci, ohrožují jejich životy.

V pohádce „O zapomenutém čertovi“ se objevuje důležitý a častý motiv romských pohádek – duchovní jako představitel zla (popř. hlouposti a jiných špatných vlastností, nebo ho – vzdělaného a vysoce postaveného člověka – přechytračí chudý Rom).² V této pohádce je zlý farář dokonce ve skutečnosti nastrčeným čertem (který má za úkol přivést do pekla ztraceného čerta). I tato pohádka, jinak dosti podobná té známé české *Dalskabáty hříšná ves aneb zapomenutý čert*, v sobě nese mnoho romských motivů (typická tradiční romská řemesla a jiné realie). Ukazuje se zde původní romské vnímání sebe sama, a sice víra, že Romové mají oproti gádžům výlučné postavení jak před Bohem, tak i před peklím. Kromě toho se v pohádkách objevuje i představa, že Romové snáze komunikují s vílami, lesními skřítky a jinými nadpřirozenými bytostmi. Snad je tomu i proto, že v době, kdy pohádky vznikaly, většina Romů pobývala více venku než doma – při pálení dřevěného uhlí často někdo z nich v lese přebýval, pásli obecní dobytek apod. Ve světe Demeterových pohádek jsme často svědky mimosmyslové komunikace, kdy se např. ženě i muži zdá stejný sen, z čehož zjistí, že jejich sen má nějaké poselství. Jsme svědky zázraků, po kterých lidé od

2 Zesměšňování a znevažování vysoce postavených osob je běžné nejen v romských pohádkách, zmiňuje se o něm i M. Beníšek v krátkém pojednání „Staroindické povídky o nevěře“, jehož součástí je i ukázka povídky z Pančatantry „Pal e chandžalī chulañī“ (publikovaná pouze v romštině). Vysoce postavený úředník *má za úkol dohlížet nad dodržováním zákonů ..., ale přitom si pokrytecky užívá s cizí ženou* (viz RDŽ 2007, str. 106–110).

pradávná touží, např. strom se na příkaz vyšší moci sám naseká na polínka a odveze z lesa, kam je potřeba – motiv může odrážet reálnou zkušenost Romů z těžké práce v lese a touhu po jejím usnadnění. Pohádky ze světa fantazie tyto touhy snadno splní. A navíc, v tom obraze sebe sama, jaký Demeter o romském společenství vykresluje, můžeme spatřit kladný protipól toho, jak jsou často Romové prezentováni v médiích. Romské pohádky tohoto autora tak mohou mít až terapeutické účinky. Cílem této recenze není předložit podrobný děj všech deseti pohádek, spíše upozornit na tuto výjimečnou knihu, která je skutečným pohlazením po duši. Ač pohádky působí autenticky, jsou rozhodně vhodné i pro děti (samozřejmě i neromské).³

Doslovem opatřil knihu romista Zbyněk Andrš (s. 242-243). V něm představuje život autora a klasifikuje v knize publikované pohádky dle folkloristického třídění Milana Leščíka a Oldřicha Sirovátky. Dále sestavil rejstřík užitých romských jmen a přezdívek – u většiny z nich je odkaz na jejich etymologii.

Po přečtení knihy si můžeme položit otázku: proč romští autoři tak rádi píší právě pohádky?⁴ Důvodů můžeme najít mnoho: jde o tradiční žánr, v romštině zní přirozeně, s jejich vytracením z ústní tradice vznikla prázdnota, kterou je třeba zaplnit. Kromě toho je to však také žánr, který přináší uspokojení, zlo je potrestáno, dobro vítězí. Přitom realita posledních desetiletí může být vnímána většinou romských autorů přesně obráceně: v době vzrůstajícího sociálního vyčleňování Romů, ztráty zaměstnání a mnohých sociálních jistot, nárůstu závislosti (především na „bednách“ a drogách, ale i alkoholu) je návrat k tradičním romským pohádkám pochopitelnou reakcí. Odráží se v nich nespravedlivé uspořádání světa a při tom romští hlavní hrdinové vždy zvítězí.

Kromě toho si můžeme představit i další důležité aspekty: romští autoři typu Gejzy Demetera⁵ si jistě připouštějí obavy z vymizení romské kultury. Je přirozené, že se kultura vyvíjí, je ovlivňována jinými kulturami, ovšem se ztrátou jazyka, k němuž během života Demetera v romských komunitách docházelo, se vytrácí její svébytnost a původnost. Mnohé prvky kultury byly vázány právě na jazyk. I proto se romští autoři snaží v sepsaných pohádkách zachovat, co by s jejich odchodem mohlo nenávratně zmizet. Jakoby se snažili na poslední chvíli zakotvit romskou kulturu v dnešní době, pro niž je typická vykořeněnost. Vedou je k tomu snad i obavy ze ztráty toho, co tuto kulturu formovalo, co ji činilo svébytnou a co spolu s vymíráním jazyka i tradičních vyprávěčských seancí nenávratně zmizelo – mají potřebu zanechat zde své svědectví starých dob jako odkaz dalším generacím. Díky autorovi za tento jeho počin! Pohádky vyšly v češtině, ačkoliv, jak je v doslovu Zbyňka Andrše uvedeno, byly původně napsány romsky, teprve pak je autor převedl do češtiny. Doufejme, že se vbrzku dočkáme i verze romské.

Lada Víková

3 Zde je vhodné připomenout kauzu z konce devadesátých let, kdy byla kniha *Romské pohádky* (M. Hübschmannová, vydala Fortuna, Praha 1999) doporučována školám bez jakéhokoli metodického pokynu. Staly se případy, že někteří učitelé, aniž by si předem pohádky přečetli, předčítali pohádky dětem – mezi nimi jsou však i takové, které byly určeny jen uším dospělých (především kvůli erotickým motivům).

4 Připomeňme autory jako František Demeter, Tera Fabiánová, Andrej Giňa, Vladislav Haluška, Agnesa Horvátová, Iona Lacková, Andrej Pešta, Margita Reiznerová. Opravdu velká část romských autorů, kteří v ČR svá díla a dílka publikovali, měla potřebu zaznamenat ať tradiční či tradičními pohádkami inspirované a vlastními slovy převyprávěné pohádky. Tento jev se netýká poslední doby, spíše obecně romské literatury publikované v ČR. V rámci takto vymezené romské literatury zaujímají pohádky, dle mého názoru, podstatný díl – odhaduji několiknásobně větší než je tomu u literatury majoritní. Zde ovšem může jít o obecný rys nově vznikajících literatur (u dříve iliterárních společností).

5 Tím mám na mysli autory, kteří jako on vyrůstali v tzv. tradiční společnosti, kde se mluvilo výhradně romsky, nebyly v ní sdělovací prostředky a ve volném čase se hojně vyprávělo.